

**PROGRAM PRAC KONSERWATORSKICH
NAGROBKA MARYI TOMASZEWICZ
Z CMENTARZA BAZYLIAŃSKIEGO W KRZEMIENIECU,
UKRAINA**

Autor opracowania: mgr Marta Butkiewicz; nr dyplomu 8280

Listopad- grudzień 2020

SPIS TREŚCI

1. WSTĘP s. 2
2. OPIS INWENTARYZACYJNY s. 3-4
3. KRÓTKA HISTORIA OBIEKTU s. 4-5
4. BUDOWA TECHNOLOGICZNA s. 5-6
5. STAN ZACHOWANIA I PRZYCZYNY ZNISZCZEŃ s. 6-8
6. WNIOSKI I ZAŁOŻENIA KONSERWATORSKIE s.8
7. PROGRAM PRAC KONSERWATORSKICH s. 8-10
8. DOKUMENTACJA FOTOGRAFICZNA s. 11-27

WSTĘP

Niniejsze opracowanie wykonano na zlecenie Narodowego Instytutu Polskiego Dziedzictwa Kulturowego za Granicą „Polonika”, z siedzibą w Warszawie przy ul. Antoniego Józefa Madalińskiego 101, 02-549 Warszawa.

Praca dotyczy zabytkowego nagrobka Maryi Tomaszewicz z Cmentarza Bazyliańskiego w Krzemieńcu, obwód tarnopolski, Ukraina. Cmentarz położony jest na zboczu góry Wołowica w północno- zachodniej części miasta.

Opracowanie wykonano w oparciu o wizję lokalną oraz literaturę przedmiotu.

OPIS INWENTARYZACYJNY

Obiekt znajduje się na Cmentarzu Bazylińskim w Krzemieńcu, obwód tarnopolski, Ukraina. Nekropolia położona jest w płn.- zach. części miasta na zboczu góry Wołowica. Na cmentarzu nie istnieje podział na kwatery ani rzędy. Nagrobek umiejscowiony jest nieopodal kaplicy cmentarnej.

Nagrobek jest miejscem pochówku Maryi Tomaszewicz zmarłej w 1855 roku, Leokadii Tomaszewicz zmarłej w 1862 roku oraz Kazimiery Tomaszewicz zmarłej w 1862 roku. Dziewczynki¹ były córkami Adama Tomaszewicza podporucznika Korpusu Inżynierów III Okręgu oraz Aleksandry z domu Jakubowskiej².

Obiekt powstał ok. 1855 roku. Brak informacji na temat autora, warsztatu, zakładu kamieniarskiego w którym mógł być wykonany.

Pomnik w formie krzyża na cokole usytuowany na dwustopniowej podstawie wykonany został głównie z wapienia. Ogólne wymiary części naziemnej nagrobka:

-max wys. 353 cm

-max szer. 186 cm

-max gł. 190 cm

Cokół składa się z profilowanej podstawy, trzonu oraz zwieńczenia. Na frontowej płycinie trzonu znajduje się tablica inskrypcyjna wykonana z wapienia zbitego. W narożach płyty widoczne są metalowe elementy dekoracyjne w kształcie muszli. Napis na płycie brzmi:

†
Tu leżą zwłoki
S. P. Maryi
TOMASZEWICZ
urodziła się 21 Lipca
1849 roku
zmarła 28 Paźdz:
1855 r.³

Dodatkowo na bocznych płycinach trzonu wykute zostały inskrypcje :

¹ Na stronie internetowej: metryki.wolyn.pl; w rubryce zgony znaleziono informację na temat Maryi i Leokadii, według metryk miały tych samych rodziców. Brak informacji na temat Kazimiery.

² metryki.wolyn.pl.

³ Maria Tomaszewicz lat 6, córka wlm. podporucznika Korpusu Inżynierów III Okręgu Adama i Aleksandry z d. Jakubowskiej; informacja ze strony: metryki.wolyn.pl.

- prawy bok:

†
LEOKADIA
TOMASZEWICZ
urodziła się
26 Sierpnia
1857 r.⁴
umar: 21 Sier:
1862r.

- lewy bok:

KAZIMIERA
TOMASZEWICZ
urodziła się
28 Lutego
1861r.
umar. 30 K[wie]⁵
1862 r.

Nagrobek zwieńczony krzyżem łańciskim o ramionach opracowanych prosto. Krzyż znajduje się na cokolicu w formie graficznie zaznaczonego stosu kamieni wraz z trupią czaszkę z puszczelami.

Nagrobek posiada komorę grobową.⁶

KRÓTKA HISTORIA OBIEKTU

Cmentarz Bazyliański, na którym znajduje się obiekt, zwany jest inaczej poreformackim, pobazylikańskim lub monasterskim. Brak dokładnych danych na temat daty utworzenia nekropolii. Przypuszcza się jednak, że mógł powstać ok. roku 1760 jako cmentarz przyklasztorny, ufundowanego przez Stanisława Potockiego klasztoru ojców reformatów. W 1807 r. reformatów przeniesiono a na ich miejsce sprowadzono Bazyliańców. Rezydowali tu do 1839 roku, potem kościół i klasztor zajęła cerkiew prawosławna. Odtąd na cmentarzu oprócz rzymokatolików i unitów zaczęto chować prawosławnych.

⁴ Według *Metryki wołyńskiej* urodzona 26.08. 1857 ; matka tak ja u Maryi; drugie imię Róża.

⁵ Nie udało się odnaleźć informacji na temat Kazimierzy; Pierwsza litera w nazwie miesiąca „K” wskazuje że umarła w kwietniu.

⁶ Dokładny opis komory grobowej możliwy po demontażu obiektu.

Cmentarz Bazyliński znany jest najbardziej jako miejsce pochówku profesorów Gimnazjum i Liceum Krzemienieckiego⁷.

Pochówków ludności pochodzenia polskiego zaprzestano w 1891 roku, kiedy to otworzono w Krzemieńcu nowy Cmentarz Katolicki zwany również Polskim.

W latach XX poprzedniego stulecia opiekę nad grobami z katolickiej części Cmentarza Bazylińskiego zaczął sprawować zastęp harcerzy Witolda Żółkiewskiego⁸, który wykonał dokumentację fotograficzną zachowanych wówczas grobów⁹.

Po drugiej wojnie światowej cmentarz został pozbawiony opieki, część grobów krzemienieckich profesorów została zniszczona¹⁰.

W 2010 roku konserwator J. Plucha opracował kwerendę *Stan zachowania i potrzeby konserwatorskie grobów polskich na Cmentarzu Bazylińskim w Krzemieńcu*¹¹.

Nagrobek sióstr Tomaszewicz powstał prawdopodobnie po śmierci Maryi w 1855 roku.

Na obiekcie znajdują się ślady prac naprawczych w postaci warstw barwnych. Nie udało się jednak ustalić kto i kiedy je wykonał.

BUDOWA TECHNOLOGICZNA

Nagrobek wykonano głównie w wapieniu biogenicznym (ogład makroskopowy). Pomnik składa się z 6 elementów: dwóch stopni podstawy, cokołu składającego się z bazy, trzonu i zwieńczenia oraz krzyża. Są one ustawione jeden na drugim i połączone za pomocą zaprawy wapienno-piaskowej (ogład makroskopowy). Na stronie frontowej trzonu umieszczona jest tablica inskrypcyjna wykonana w wapieniu zbitym.

Stopnie podstawy mają formę prostopadłościanu i wykonane zostały z 8 bloków skalnych.

Cokół posiada profilowaną podstawę, prostopadłościenny trzon oraz profilowane zwieńczenie. Elementy wykonane zostały z trzech bloków skalnych. Na

⁷ B. Marcisz, S. Rudka, *Krzemieńskie nekropolie*, Warszawa 1999, s.27.

⁸ Tamże.

⁹ M. Otmianowska, *Przyczynki do badań nad Cmentarzem Bazylińskim w Krzemieńcu*, [w:] Stan badań nad wielokulturowym dziedzictwem dawnej Rzeczypospolitej, t V, red. W. Walczak, K. Łopatecki, Białystok 1013, s. 432.

¹⁰ Tamże.

¹¹ Maszynopis znajduje się w Departamencie Dziedzictwa Kulturowego MKiDN. Autorowi nie udało się uzyskać dostępu do maszynopisu.

dwóch bokach trzonu znajdują się prostokątne płytki profilowane, w których przy pomocy dłut płaskich wykuto inskrypcję. Powierzchnię płytki opracowano na gładko oraz oszlifowano. Dodatkowo na stronie frontowej znajduje się tablica z wapienia zbitego, zwanego marmurem budowlanym. Po uzyskaniu kształtu prostopadłościanu lico płyty wyszlifowano a następnie wypolerowano. Szlifowanie wykonano prawdopodobnie, przy użyciu piasku kwarcowego wraz z kamieniem piaskowcowym¹². Po takim przygotowaniu powierzchni przystąpiono do jej polerowania. Czynność wykonano przy pomocy popiołu cynowego (tlenek cyny SnO₂) lub trypli (ziemia okrzemkowa). Proszek nanoszono na lekko zwilżoną wodą powierzchnię kamienia przy użyciu filcu wełnianego¹³. Prawdopodobnie kamień w fazie końcowej wypolerowano specjalnie barwionymi materiałami polernicznymi w postaci tlenku żelazowego (Fe₂O₃) bądź opiłków ołowianych, a następnie krystaliczną siarką i steatytem¹⁴. Na tak przygotowanej tablicy rozmieszczono napis, który następnie wykuto przy użyciu dłut płaskich.

Tablicę zamontowano prawdopodobnie przy użyciu zaprawy mineralnej oraz bolców metalowych, które osłaniają brązowe (ogląd makroskopowy) muszle.

Krzyż wraz z płaskorzeźbionym cokolikiem wykonano w jednym bloku skalnym. Po wstępnym opracowaniu powierzchni naniesiono rysunek i przystąpiono do wykonania poszczególnych części.

Na powierzchni elementów wykonanych w wapieniu widoczne są ślady narzędzi- faktura dłutowana.

Pomnik posiada również komorę grobową.

Dodatkowo na powierzchni nagrobka znajdują się pozostałości wtórnych warstw barwnych (fot. nr 11, 13).

STAN ZACHOWANIA I PRZYCZYNY ZNISZCZEŃ

Nagrobek znajduje się w złym stanie technicznym, jest niestabilny konstrukcyjnie. Elementy tworzące podstawę uległy przesunięciu. Prawdopodobnie w złym stanie zachowania jest również komora grobowa, przez co nagrobek zapada się do środka.

¹² A. Krzemiń, *Materiałoznawstwo tworzyw artystycznych i ich konserwacja*, Łódź- Warszawa 1956, s. 58.

¹³ Tamże, s. 60.

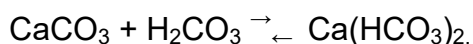
¹⁴ Tamże, s. 60.

Wapień, z których wykonano obiekt uległ procesom wietrzenia w wyniku działania czynników atmosferycznych oraz biologicznych. Na jego powierzchni zaobserwowano następujące rodzaje zniszczeń:

- wykruszenia
- wyługowania materiału skalnego (zwieńczenie cokołu, fot. nr 13)
- ubytki warstwy powierzchniowej (tablica inskrypcyjna, napis, elementy profilowane płytin)
- ubytki materiału skalnego (stopnie podstawy).

Czynnikiem wpływającym w dużym stopniu na pogorszenie stanu zachowania nagrobka było działanie najpowszechniejszego w przyrodzie rozpuszczalnika- wody. Który prócz wyżej wymienionych zniszczeń wpłynął na pojawienie się na powierzchni obiektu licznych mikroorganizmów w postaci min. mchów i porostów. Objawem zaatakowania nagrobka są liczne zielone, szare i jasno czerwone plamy na powierzchni kamienia.

Tablica inskrypcyjna wykonana z wapienia zbitego utraciła poler, posiada liczne ubytki warstwy powierzchniowej (fot. nr 7, 8, 9) oraz białe nawarstwienia. Duży wpływ na stan zachowania substancji zabytkowej miało działanie czynników chemicznych. Wapienie zbite, ze względu na obecność w swym składzie głównie węglanu wapnia, są nade wszystko wrażliwe na oddziaływanie wody¹⁵, w szczególności wody zanieczyszczonej dwutlenkiem węgla oraz roztworami wodnych soli przy obecności jonów metali jednowartościowych. Substancje te występują powszechnie w wodach różnego pochodzenia. W przypadku wapieni zbitych niszczące działanie „najbardziej uniwersalnego rozpuszczalnika w przyrodzie”¹⁶, ogranicza się do powierzchni kamienia. Dzieje się tak z powodu małej porowatości jaką posiada ta skała¹⁷. Dwutlenek węgla łatwo wchodzi w reakcję z wodą dając roztwór słabego kwasu węglowego H₂CO₃, który ma zdolność przekształcania CaCO₃ w kwaśny węglan wapnia.

Powstała substancja rozpuszcza się stukrotnie lepiej niż węglan wapnia¹⁸. Wynikiem opisanej reakcji była utrata poleru oraz zmatowienie powierzchni materiału skalnego.

¹⁵ W. Domasłowski, *Profilaktyczna konserwacja kamiennych obiektów zabytkowych*, Toruń 1993, s. 13; W. Procyk, *Marmury królewskie zjawisko wietrzenia i problemy konserwacji*, Warszawa 1998, s. 28.

¹⁶ W. Domasłowski, *op. cit.*, s. 14.

¹⁷ Tamże, s. 22.

¹⁸ W. Domasłowski, *op. cit.*, s. 22; W. Procyk, *op. cit.*, s.28.

Kwaśny węglan wapnia jest trwały wyłącznie w środowisku wodnym. Dlatego też przy wysychaniu kamienia substancja ta przechodzi w CaCO_3 oraz H_2CO_3 . Bezpostaciowy węglan wapniowy, skumulował się przy powierzchni kamienia i wytworzył zabielenia, które z czasem przekształciły się w nawarstwienia.

Elementy metalowe uległy procesom wietrzenia, w wyniku których na ich powierzchni pojawiła się zielona patyna, wynik działania wilgoci na miedź.

Dodatkowo wtórna warstwa barwna blokowała wysychanie kamienia, powodując kondensację związków rozpuszczanych w wodzie przy powierzchni materiału skalnego.

WNIOSKI I ZAŁOŻENIA KONSERWATORSKIE

Głównym założeniem prac konserwatorskich przy opisywanym nagrobku jest przeprowadzenie prac technicznych, polegających na pionizacji i stabilizacji części naziemnej pomnika oraz powstrzymanie czynników działających niszcząco na obiekt.

Niezbędnym będzie demontaż poszczególnych elementów nagrobka. Ocena stanu zachowania komory grobowej, oraz jej naprawa.

Po przeprowadzeniu prac technicznych powstrzymanie procesów niszczących obiekt. W tym celu zaleca się wykonanie następujących czynności:

- usunięcie niskiej roślinności oraz korzeni z otoczenia obiektu
- dezynfekcja materiału skalnego
- oczyszczenie powierzchni kamienia z nawarstwień biologicznych, chemicznych oraz wtórnych warstw barwnych.

Dodatkowo należy zabezpieczyć substancję zabytkową przed działaniem opadów atmosferycznych.

Wszystkie działania powinny być odpowiednio dokumentowane i opisywane a prace wykonywane przy użyciu wysokiej klasy materiałów stosowanych w konserwacji.

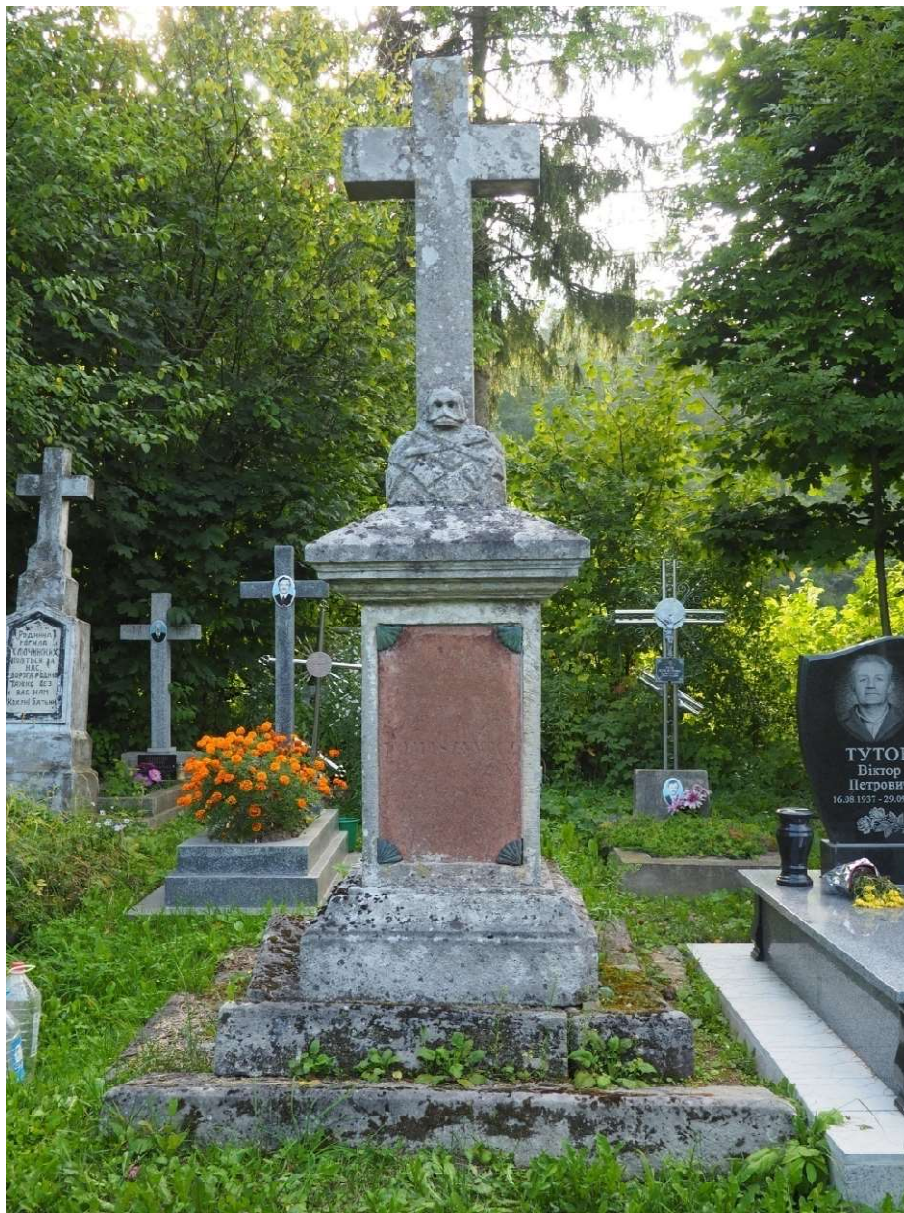
PROGRAM PRAC KONSERWATORSKICH

1. Wykonanie dokumentacji fotograficznej oraz opisowej stanu zachowania obiektu przed konserwacją.
2. Usunięcie ziemi oraz roślinności porastającej nagrobek oraz jego bezpośrednie otoczenie (chwasty wpływające negatywnie na stan nagrobka).

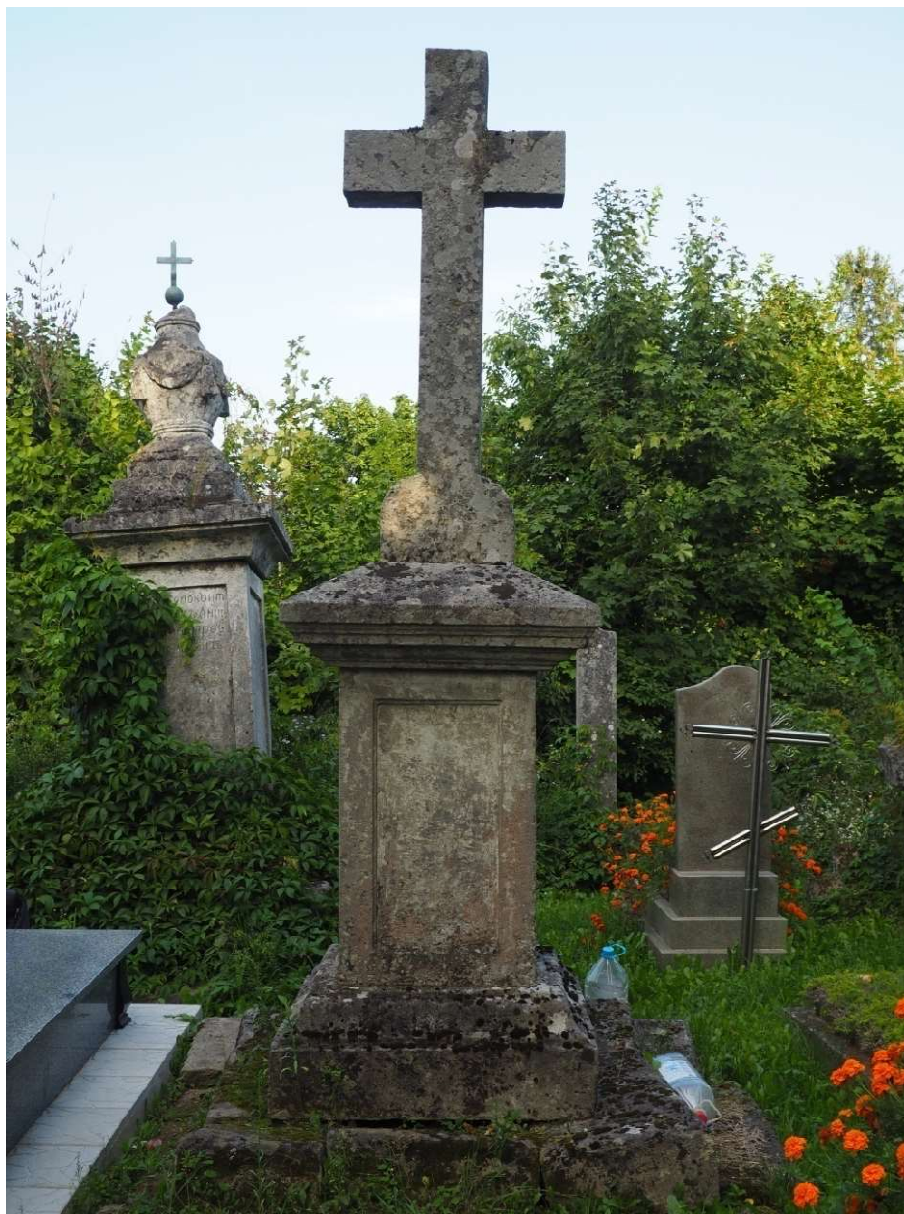
3. Oczyszczenie nagrobka z luźnych nawarstwień w postaci kurzu, pajęczyn, ziemi itp. Przy użyciu miękkich szczotek, pędzli, sprężonego powietrza.
4. Dezynfekcja obiektu preparatami biobójczymi, nie wpływającymi szkodliwie na materiał skalny. Proponuje się użycie np. preparatu Preventol firmy Blik lub innego środka o podobnym działaniu. Proces powtórzyć kilkakrotnie.
5. Wstępne oczyszczenie obiektu przy użyciu strumienia wody pod ciśnieniem. Należy pamiętać by proces nie naruszał powierzchni obiektu.
6. Usunięcie spoin łączących poszczególne elementy w celu przeprowadzenia demontażu.
7. Demontaż poszczególnych elementów obiektu.
8. Doczyszczenie materiału skalnego odpowiednio dobraną metodą.
9. W razie konieczności usunięcie zaplamień po grzybach i porostach.
10. Ponowna dezynfekcja obiektu
11. Ocena stanu zachowania komory grobowej. W razie konieczności przeprowadzenie prac naprawczych w postaci przemurowania zdeintegrowanych fragmentów wątku ceglanego. Należy pamiętać iż materiały użyte w konserwacji nie mogą mieć wytrzymałości mechanicznej większej od oryginalnych elementów komory.
12. Wykonanie izolacji poziomej poprzez zastosowanie materiału izolacyjnego.
13. Montaż obiektu. Wykonanie izolacji powietrznej przy łączeniu poszczególnych elementów.
14. Konserwacja tablicy inskrypcyjnej z wapienia zbitego. Wykonanie prób w celu ustalenia optymalnej techniki usuwania nawarstwień powierzchniowych, techniką mechaniczną przy użyciu materiałów ściernych o różnej gradacji, włókna szklanego oraz wolnoobrotowych narzędzi mechanicznych ze ściernymi końcówkami. Przywrócenie poleru przy użyciu materiałów ściernych. Wykonanie kitów zabezpieczających przy użyciu zaprawy mineralnej na bazie wapna z białym cementem. Jako wypełniacz zastosowanie mączki marmurowej. Po odpowiednim wysezonowaniu kitów zabezpieczenie powierzchni tablicy woskiem mikrokystalicznym.
15. Elementy metalowe oczyścić delikatnie wodą destylowaną (w razie konieczności z dodatkiem kwasu azotowego do 3%). Należy zwrócić uwagę na to by nie usuwać zielonej patyny.
16. Uczytelnienie liter napisu.

17. Wykonanie uzupełnień w podstawie przy użyciu wapienia biogenicznego zbliżonego wyglądem do oryginału.
18. Wykonanie drobnych uzupełnień w kamieniu masami mineralnymi imitującymi wapien. Ze względu na dużą porowatość oraz występowanie licznych szczątek organicznych proponuje się wykonanie własnej zaprawy np. na bazie wapna dołowanego z dodatkiem białego cementu, jako wypełniacz zastosowanie kruszonego wapienia o odpowiednio dobranej frakcji oraz pokruszonych szczątków organicznych np. muszelek. W razie konieczności barwienie masy imitującej kamień pigmentami naturalnymi. Użyty materiał powinien kolorystyką, frakcją przypominać oryginalny materiał skalny. Uzupełnienia powinny być odpowiednio sezonowane a ich właściwości zbliżone do oryginalnej substancji zabytkowej.
19. Ewentualne scalenie kolorystyczne uzupełnień przy użyciu farb Restauro Lasur firmy Keim. Warstwy farby należy kłaść laserunkowo.
20. Hydrofobizacja np., preparatem do impregnacji Funcosil SL firmy Remmers.
21. Wykonanie dokumentacji konserwatorskiej.

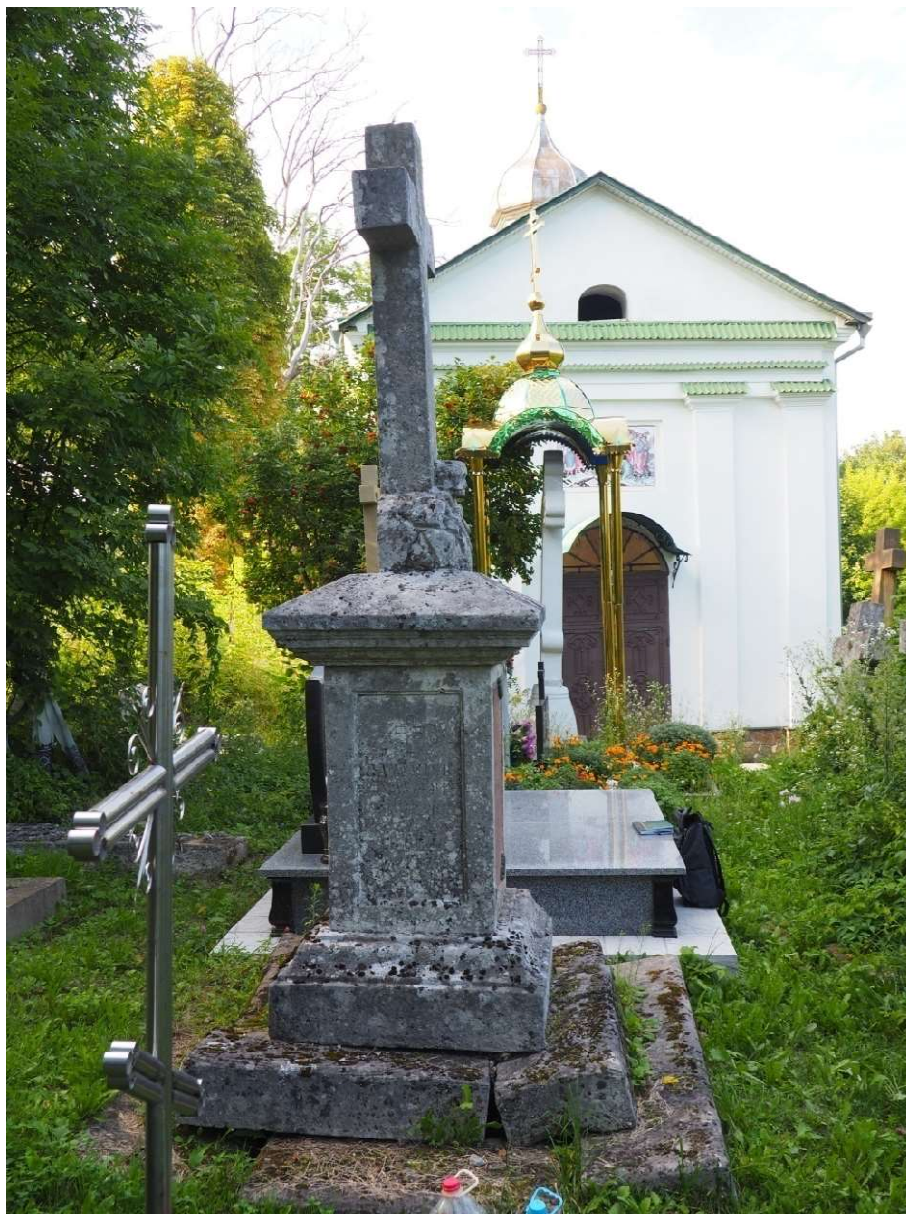
DOKUMENTACJA FOTOGRAFICZNA

Fot. nr 1. Nagrobek Maryi Tomaszewicz z Cmentarza Bazyliańskiego w Krzemieńcu, Ukraina. Widok ogólny, front. Stan z października 2020 roku.

Fot. nr 2. Nagrobek Maryi Tomaszewicz z Cmentarza Bazyliańskiego w Krzemieńcu, Ukraina. Widok ogólny, tył. Stan z października 2020 roku.

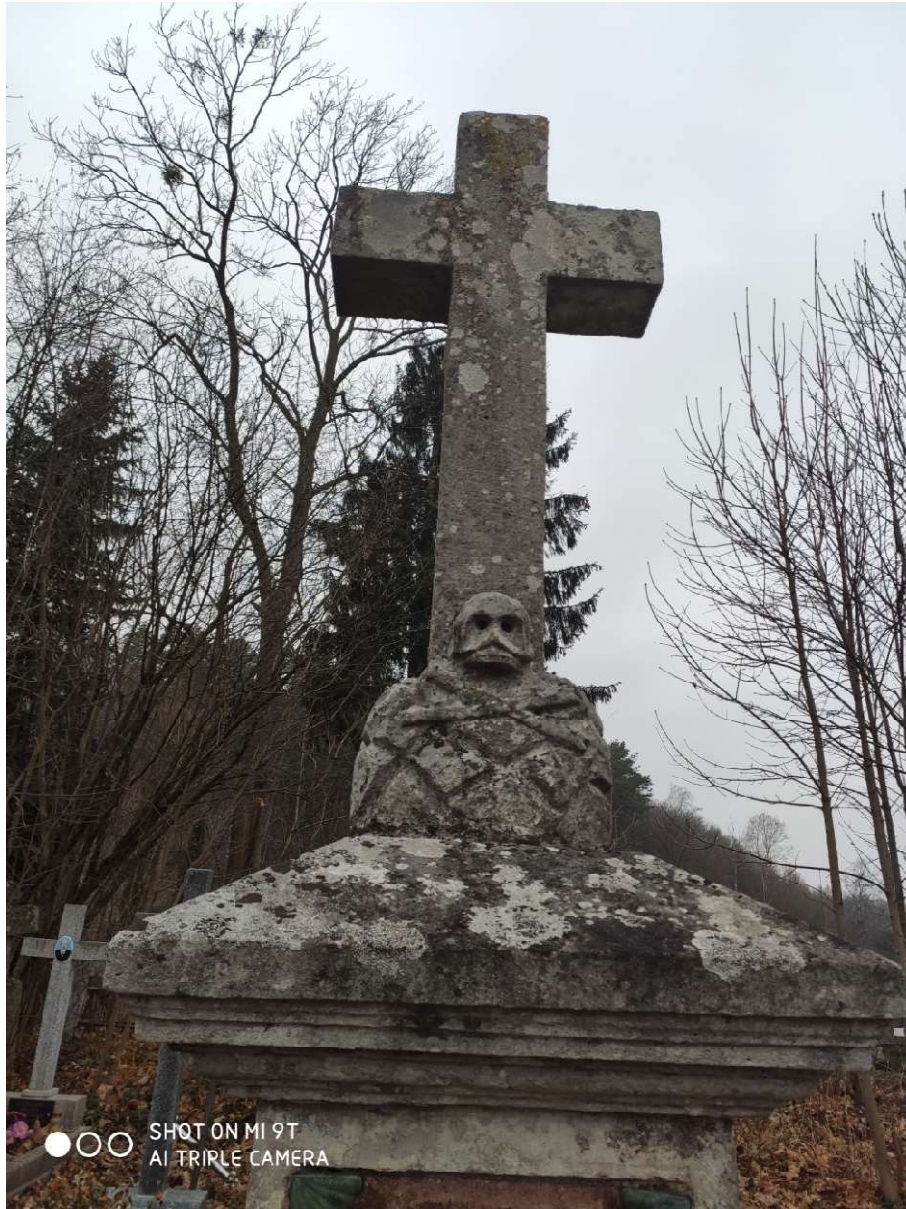
Fot. nr 3. Nagrobek Maryi Tomaszewicz z Cmentarza Bazyliańskiego w Krzemieńcu, Ukraina. Widok ogólny, lewy bok. Stan z października 2020 roku.

Fot. nr 4. Nagrobek Maryi Tomaszewicz z Cmentarza Bazyliańskiego w Krzemieńcu, Ukraina. Widoczna górna część nagrobka z prawej strony. Stan z grudnia 2020 roku.

Fot. nr 5. Nagrobek Maryi Tomaszewicz z Cmentarza Bazyliańskiego w Krzemieńcu, Ukraina. Widoczna dolna część nagrobka z prawej strony. Stan z grudnia 2020 roku.

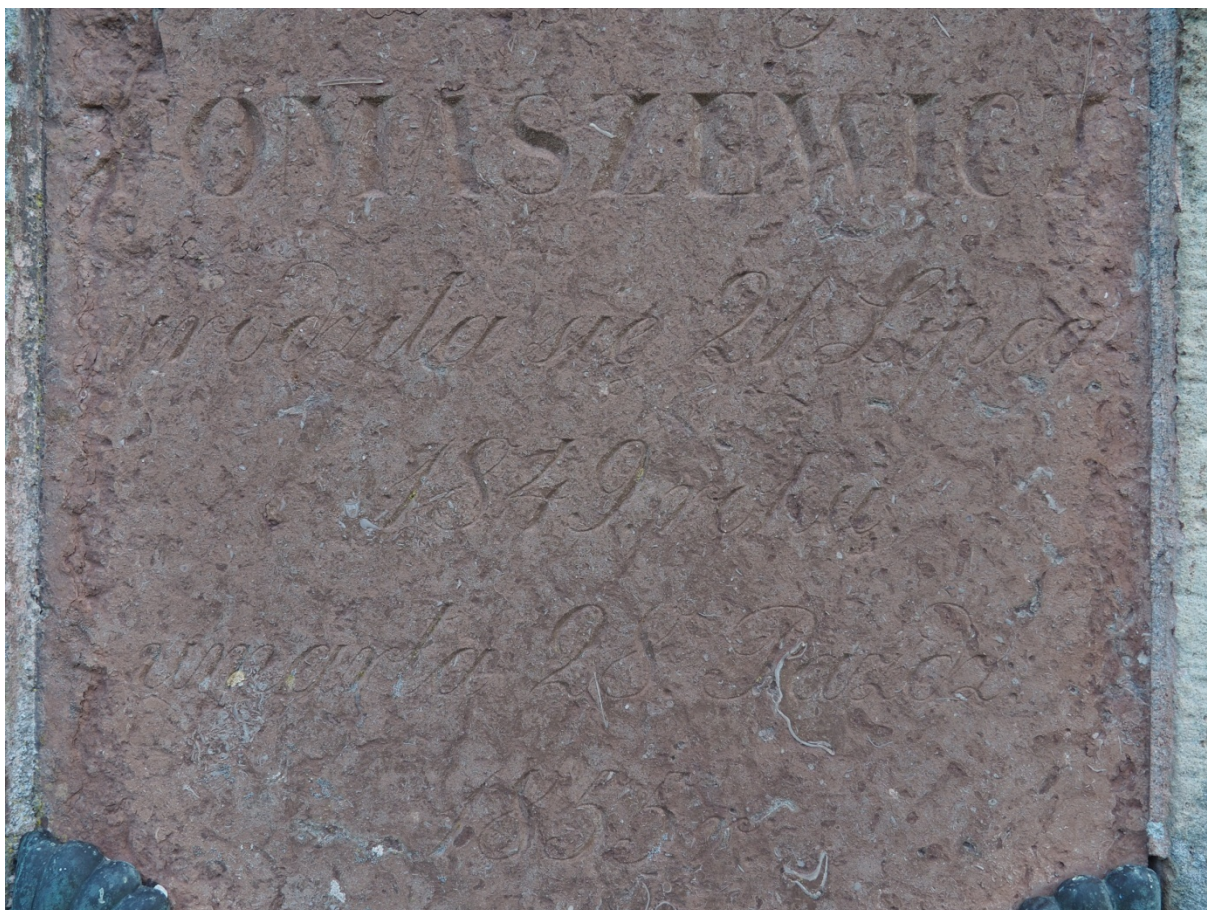
Fot. nr 6. Nagrobek Maryi Tomaszewicz z Cmentarza Bazyliańskiego w Krzemieńcu, Ukraina. Fragment górnej części nagrobka, front. Widoczne liczne kolonie mikroorganizmów. Stan z grudnia 2020 roku.

Fot. nr 7. Nagrobek Maryi Tomaszewicz z Cmentarza Bazyliańskiego w Krzemieńcu, Ukraina. Płyta inskrypcyjna z wapienia zbitego, front. Widoczna utrata poleru, ubytki warstwy powierzchniowej, zwiędzelina wapienia zbitego, zielone nawarstwienia chemiczne na elementach metalowych. Stan z października 2020 roku.

Fot. nr 8. Nagrobek Maryi Tomaszewicz z Cmentarza Bazyliańskiego w Krzemieńcu, Ukraina. Górna część płyty inskrypcyjnej z wapienia zbitego, front. Widoczna utrata poleru, ubytki warstwy powierzchniowej, zwiędzelina, zielone nawarstwienia chemiczne na elementach metalowych. Stan z października 2020 roku.

Fot. nr 9. Nagrobek Maryi Tomaszewicz z Cmentarza Bazyliańskiego w Krzemieńcu, Ukraina. Dolna część płyty inskrypcyjnej z wapienia zbitego, front. Widoczna utrata poleru, ubytki warstwy powierzchniowej, zwiędzelina, zielone nawarstwienia chemiczne na elementach metalowych. Stan z października 2020 roku.

Fot. nr 10. Nagrobek Maryi Tomaszewicz z Cmentarza Bazyliańskiego w Krzemieńcu, Ukraina. Fragment z metalowym elementem dekoracyjnym . Stan z października 2020 roku.

Fot. nr 11. Nagrobek Maryi Tomaszewicz z Cmentarza Bazyliańskiego w Krzemieńcu, Ukraina. Płycina z inskrypcją, prawy bok. Widoczne pozostałości wtórnej farby, liczne kolonie mikroorganizmów, ubytki warstwy powierzchniowej. Stan z października 2020 roku.

Fot. nr 12. Nagrobek Maryi Tomaszewicz z Cmentarza Bazyliańskiego w Krzemieńcu, Ukraina. Płycina z inskrypcją, lewy bok. Widoczne liczne kolonie mikroorganizmów (szczególnie mchy i porosty), ubytki warstwy powierzchniowej. Stan z grudnia 2020 roku.

Fot. nr 13. Nagrobek Maryi Tomaszewicz z Cmentarza Bazyliańskiego w Krzemieńcu, Ukraina. Widoczna fragment ze złuszczejącą się warstwą powierzchniową, cokół, front. Stan z grudnia 2020 roku.

Fot. nr 14. Nagrobek Maryi Tomaszewicz z Cmentarza Bazyliańskiego w Krzemieńcu, Ukraina. Fragment z e skałkami i czaszką. Widoczne liczne kolonie mikroorganizmów (szczególnie mchy i porosty), ubytki warstwy powierzchniowej. Stan z października 2020 roku.

Fot. nr 15. Nagrobek Maryi Tomaszewicz z Cmentarza Bazyliańskiego w Krzemieńcu, Ukraina. Fragment stopni podstawy, tył. Widoczne przesunięcia bloków kamiennych, liczne kolonie mikroorganizmów (szczególnie mchy i porosty). Stan z października 2020 roku.

Fot. nr 16. Nagrobek Maryi Tomaszewicz z Cmentarza Bazyliańskiego w Krzemieńcu, Ukraina. Fragment stopni podstawy, lewy bok. Widoczne przesunięcia bloków kamiennych, liczne kolonie mikroorganizmów (szczególnie mchy i porosty). Stan z października 2020 roku.

Fot. nr 17. Nagrobek Maryi Tomaszewicz z Cmentarza Bazyliańskiego w Krzemieńcu, Ukraina. Fragment stopni podstawy, tył. Widoczne przesunięcia bloków kamiennych, liczne kolonie mikroorganizmów (szczególnie mchy i porosty). Stan z października 2020 roku.